СТАРОДРУКИ АСТРОНОМІЧНОЇ ТЕМАТИКИ В БІБЛІОТЕКАХ КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ ЛУЦЬКОЇ/ЛУЦЬКО-ЖИТОМИРСЬКОЇ ДІЕЦЕЗІЇ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Ірина ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Київ 03039, просп. Голосіївський 3

На основі документальних джерел та історико-книгознавчого аналізу подано інформацію про стародруки астрономічної тематики у бібліотеках римо-католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської діецезії XVII–XVIII ст.: Луцького та Острозького єзуїтських колегіумів, Луцького тринітарського монастиря, Бердичівського монастиря босих кармелітів, Кременецького монастиря отців реформатів та Любарського домініканського монастиря. При фрагментарності опрацьованого матеріалу, зібрані відомості висвітлюють побутування астрономічних видань у монастирському середовищі.

Ключові слова: історія астрономії, астрологія, монастирські бібліотеки, історичне бібліотекознавство

Бібліотеки були невід'ємною, органічною складовою монастирського життя. Член Товариства Ісусового Петро Канизій (1521–1597)[1] писав, що легше уявити собі фортецю без залоги, ніж монастир без книгозбірні. Присутність книжок вимагала виконання тих завдань, які стояли перед членами орденських спільнот в залежності від статутів і конституцій конкретного чернечого ордену. Так як це були церковні інституції, основну частину бібліотечного фонду складали видання релігійної тематики: Св. Письмо, коментарі до нього, твори отців Церкви, праці з догматичної, моральної теології, аскетики, літургічні книги, полемічна й агіографічна література, праці з церковної історії, проповіді, документи, регламентуючі орденське життя. Але монастир, попри обмежені контакти із «зовнішнім», світським, світом, не був герметично замкнутим простором. Він був не тільки ідеологічною інституцією, але й економічним осередком, який вів господарську діяльність, навчальним закладом – коли при ньому функціонували школи для світської молоді, при деяких існували новіціати для підготовки для вступу до ордену; культурним центром – коли при ньому діяли скрипторій чи друкарня, утримувалася музична капела, працювали висококваліфіковані митці в сфері образотворчого мистецтва й архітектури. Місійна діяльність вимагала знання мови, історії та культури регіону, де для слави Божої працювали ченці. Склад і зміст бібліотечного фонду дає змогу прослідкувати один із каналів комунікації монастирських общин із світським соціумом через друковане слово, яке несло і зберігало знання, передаючи його від покоління до покоління.

Мета представленої публікації – на основі історико-книгознавчого аналізу джерел подати відомості про літературу астрономічної тематики у книгозбірнях католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської діецезії XVII – першої половини XIX ст., проілюструвати поширення і побутування видань з астрономії в цьому регіоні українських зе-

Рис. 1. Портрет Т. Браге з видання "Astronomiae instauratae progimnasmata" (Прага, 1610). Гравер Якоб Гейн (Gheyn).

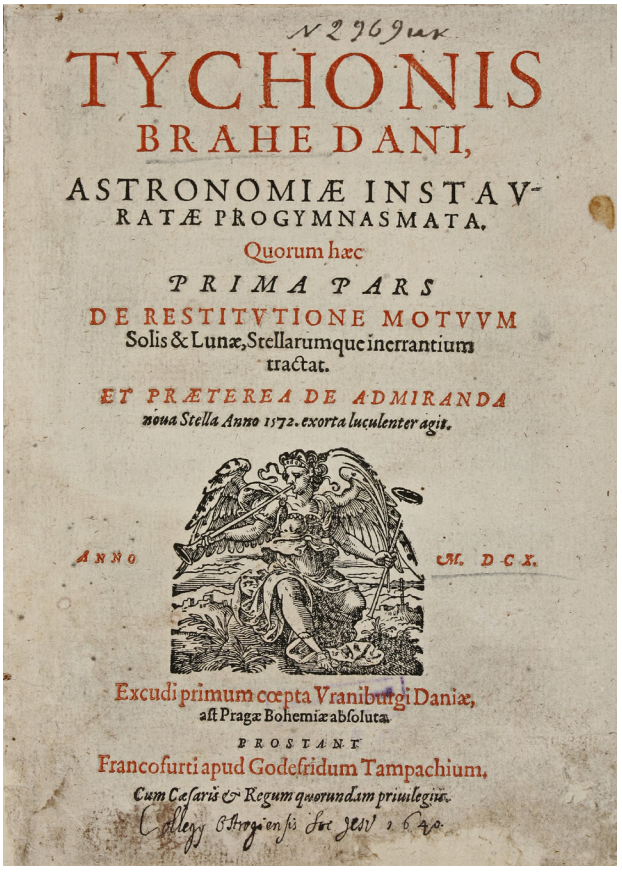

Рис. 2. Титульний аркуш примірника праці Т. Браге "Astronomiae instauratae progimnasmata" (Прага, 1610) з бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму.

мель, який охоплював територію Волинського, Київського і Берестейського воєводств.

Об'єктами історико-книгознавчого дослідження стали стародруки бібліотек Луцького (1604–1773)[2], Острозького (1624–1773)[3] єзуїтських колегіумів, Бердичівського монастиря босих кармелітів (1630–1866)[4], Луцького тринітарського монастиря (1717/18–1850)[5], Любарського домініканського монастиря[6] та Кременецького монастиря отців реформатів[7].

Джерельну базу дослідження складали стародруки названих бібліотек, два рукописні каталоги – бібліотеки Бердичівського монастиря (1781 р.; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 1, спр. 6413) і Волинської православної духовної семінарії, т. 2 (остання чверть XIX ст.; ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726), та інвентар луцької поєзуїтської бібліотеки (1783 р., Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 29–38).

У XVII ст. визначення астрономії як науки так було сформульовано у математичному словнику, укладеному Джозефом Моксоном, членом Королівського Товариства і гідрографом його величності Короля, виданому у Лондоні 1679 р.: "Астрономія (Закон зірок, від грец. Aster – зірка, і Nomos – закон або правило) – наука, яка вчить нас впливу та руху планет і небесних тіл для будь-якого часу – минулого, теперішнього чи майбутнього"[8]. У минулому астрономія мала велике практичне значення для господарської діяль-

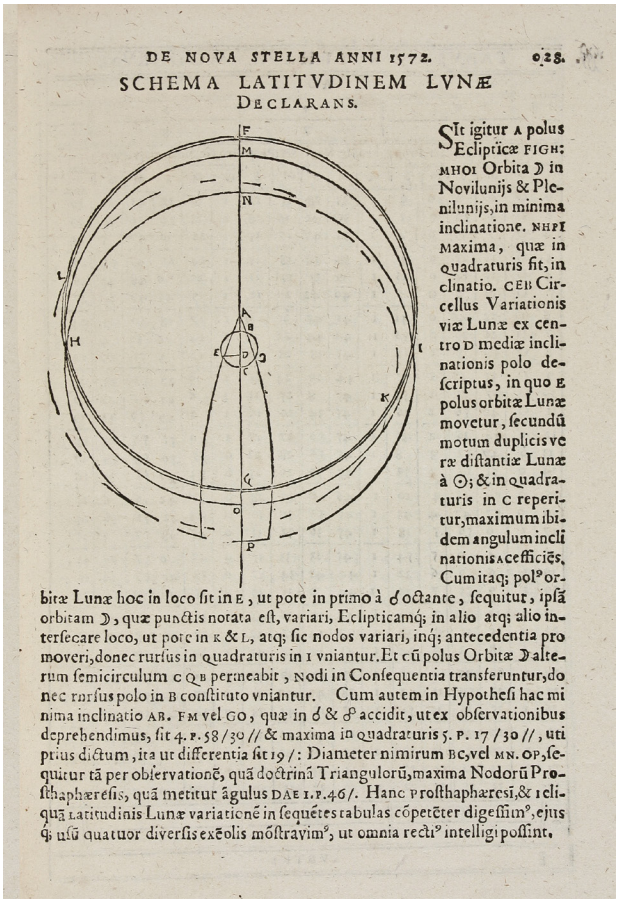

DE NOVA STELLA ANNI 1572. 028.

SCHEMA LATITVDINEM LVNÆ DECLARANS.

SIt igitur A polus Ecliptícæ FIGH: MHOI Orbita ☽ in Novilunijs & Plenilunijs, in minima inclinatione. NHPI Maxima, quæ in quadraturis fit, inclinatio. CEB Circellus Variationis viæ Lunæ ex centro D mediæ inclinationis polo descriptus, in quo E polus orbitæ Lunæ movetur, secundũ motum duplicis veræ distantiæ Lunæ à ☉; & in quadraturis in C reperitur, maximum ibidem angulum inclinationis AC efficiẽs. Cum itaq; polꝰ orbitæ Lunæ hoc in loco sit in E, ut pote in primo à ☌ octante, sequitur, ipsã orbitam ☽, quæ punctis notata est, variari, Eclipticamq; in alio atq; alio intersecare loco, ut pote in K & L, atq; sic nodos variari, inq; antecedentia promoveri, donec rursus in quadraturis in I vniantur. Et cũ polus Orbitæ ☽ alterum semicirculum C Q B permeabit, Nodi in Consequentia transferuntur, donec rursus polo in B constituto vniantur. Cum autem in Hypothesi hac minima inclinatio AB. FM vel GO, quæ in ☌ & ☍ accidit, ut ex observationibus deprehendimus, sit 4. p. 58/30 // & maxima in quadraturis 5. p. 17/30 //, uti prius dictum, ita ut differentia sit 19/: Diameter nimirum BC, vel MN. OP, sequitur tã per observationẽ, quã doctrinã Triangulorũ, maxima Nodorũ Prosthaphæresis, quã metitur ãgulus DAE 1. p. 46/. Hanc prosthaphæresi, & 1 eliquã latitudinis Lunæ variationẽ in sequẽtes tabulas cõpetẽter digessimꝰ, ejusq; usũ quatuor diversis exẽplis mõstravimꝰ, ut omnia rectꝰ intelligi possint.

Рис. 3. Креслення, яке показує визначення широти Місяця. Т. Браге "Astronomiae instauratae progimnasmata" (Прага, 1610), с. 028.

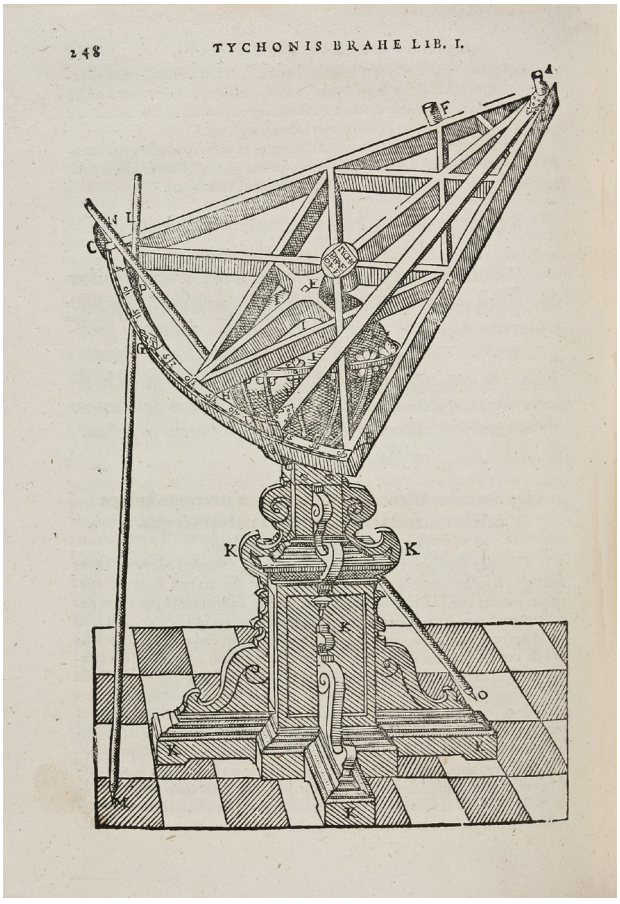

248 TYCHONIS BRAHE LIB. I.

Рис. 4. Зображення трикутного секстанта. Т. Браге "Astronomiae instauratae progimnasmata" (Прага, 1610), с. 248.

ності людини – необхідно було вимірювати час і створити систему календаря, орієнтуватися на земній поверхні, особливо у мореплавстві, що обумовило її тісний зв'язок із математичними науками, оптикою, механікою. Цю тезу підтверджує такий факт. Французький математик Жак Озанам (1640–1717) у класифікації математичних наук, поданій у передмові до свого математичного словника "Dictionaire mathematique, Ou idée generale mathematiques" (Париж, 1691), відносив астрономію, астрономічну географію, теорію планет до прикладної математики. Астрономія становила складову „семи вільних наук" (лат.: septem artes liberalis). Вона була частиною циклу „квадріум", разом із арифметикою, геометрією та музикою, який входив у навчальну програму європейських університетів. В колегіумах, які функціонували при католицьких монастирях, астрономія викладалася у складі курсу філософії. В добу Античності, Середньовіччя та Модерну добу астрономічні знання перепліталися з астрологією.

Астрономія не була головною сферою діяльності католицьких орденських спільнот. Очевидно, що книгозбірні монастирів активно не комплектувалися астрономічною літературою. Це передбачається апріорі, навіть при усвідомленні фрагментарності одержаної інформації. Але в той же час певна зацікавленість у дослідженні зоряного неба

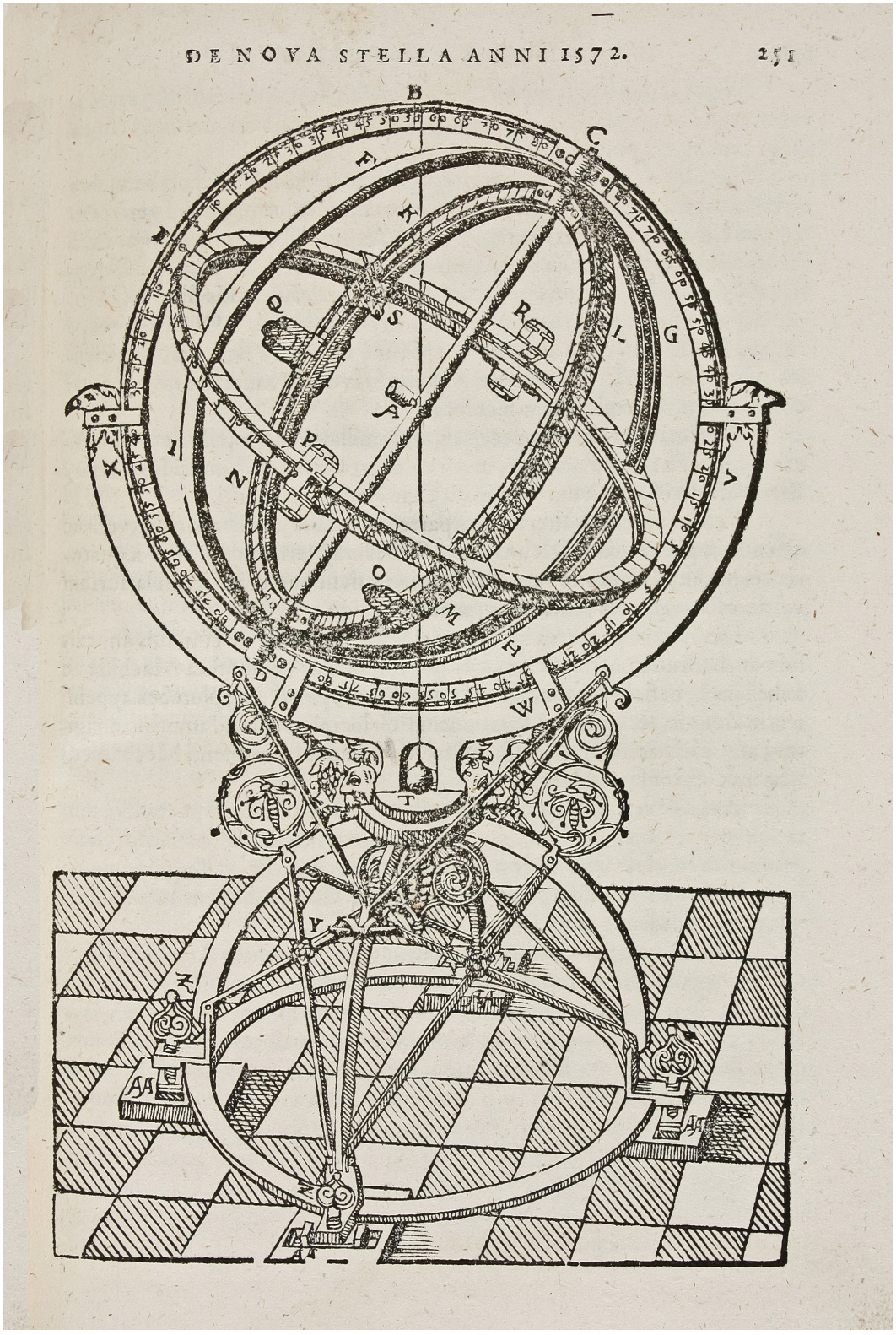

Рис. 5. Астрономічна сфера. Т. Браге "Astronomiae instauratae progimnasmata" (Прага, 1610), с. 251.

Рис. 6. Шейнер Х. "Rosa Ursina" (Браччіано, 1626–30). Фронтіспіс із символічною композицією і зображенням гербу герцогів Браччіано.

існувала серед ченців. Зібраний і просистематизований матеріал дає певну картину розповсюдження астрономічної літератури у монастирських книгозбірнях. Знаходження одних і тих самих праць у різних бібліотеках засвідчує їхню популярність у чернечому середовищі, увагу та інтерес до них. Астрономічні обсерваторії існували в Луцькому та Острозькому єзуїтських колегіумах, Бердичівському та Вишневецькому монастирях босих кармелітів. Бердичівські кармеліти готували і публікували у монастирській друкарні популярні у свій час господарські календарі, в яких вміщували календарні таблиці на біжучий рік, зазначали час сходу і заходу Сонця і фази Місяця.

Багато науковців, які внесли вагомий внесок у розвиток астрономічної науки, мали духовний сан або були членами орденських спільнот: наприклад, Миколай Коперник був членом Домініканського ордену, Христофор Шейнер – членом Товариства Ісусового, Ісаак Ньютон і П'єр Гассенді мали духовний сан. Попри те, що деякі астрономічні видання було внесено папською Курією до списку заборонених книг, вони зберігалися у фондах монастирських книгозбірень в якості заборонених. Так, наприклад, у празькому виданні 1726 р. "Index librorum prohibitorum" ми знаходимо праці М. Коперника „De revolutionibus orbium, nisi corrigatur; juxta Decretem 1620"[9], Йоганна Кеплера „Epitome Astronomie Copernicanae"[10].

Стародруки, пов'язані з астрономічними знаннями, далеко не завжди можна визначити за назвою книжки або бібліографічним описом у рукописному каталозі. В деяких випадках треба знати склад конкретного видання, щоб визначити, чи розглядаються у ньому питання астрономії, чи ні.

При своїй фрагментарності, інформація про видання, пов'язані з астрономією, несе фактографічні відомості про їх наявність у бібліотеках католицьких монастирів Правобережної України у XVII – першій половині XIX. Ця інформація відсутня у сучасних наукових історико-книгознавчих публікаціях та виданнях з історії астрономічної науки. Причина фрагментарного характеру одержаної інформації полягає у фрагментарності джерельної бази, пов'язаної з історичною долею монастирських книгозбірень. Із перелічених монастирів зберігся рукописний каталог тільки однієї бібліотеки часів її функціонування. Це – каталог бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів. Але треба брати до уваги, що цей каталог теж не подає повну інформацію про склад бібліотечного фонду за всю історію його існування, а відтак і про астрономічні стародруки. Адже бердичівські кармеліти не раз змушені були залишати свій осідок через несприятливі історичні обставини, під час яких монастир ніс великі матеріальні втрати, вочевидь в ці періоди страждала і монастирська книгозбірня, яку треба було поповнювати після бурхливих подій. В історії Бердичівського монастиря такими періодами були Національно-визвольна війна українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, конфлікт із нащадками фундатора монастиря Януша Тишкевича (†1649), які хотіли позбутися кармелітів, залишивши собі маєтності і суми, призначені Я. Тишкевичем ченцям, часи Барської конфедерації, коли у 1768 р. російські військові частини на чолі з генерал-майором П. Кречетниковим утримували в облозі монастирську фортецю, де перебували війська конфедератів під командуванням Казимира Пуласького, а після капітуляції останніх монастир було пограбовано загарбниками.

За каталогом монастирської бібліотеки „Index librorum bibliothecae Carmelitarum Discalceatorum Conventus Berdicoviensis", укладеним 1781 р., у фонді налічувалося 7264 томи. З них стародруків, пов'язаних з астрономічною тематикою, – 19 од. зб., що становить бл. 0,26%. Їхні бібліографічні опи-

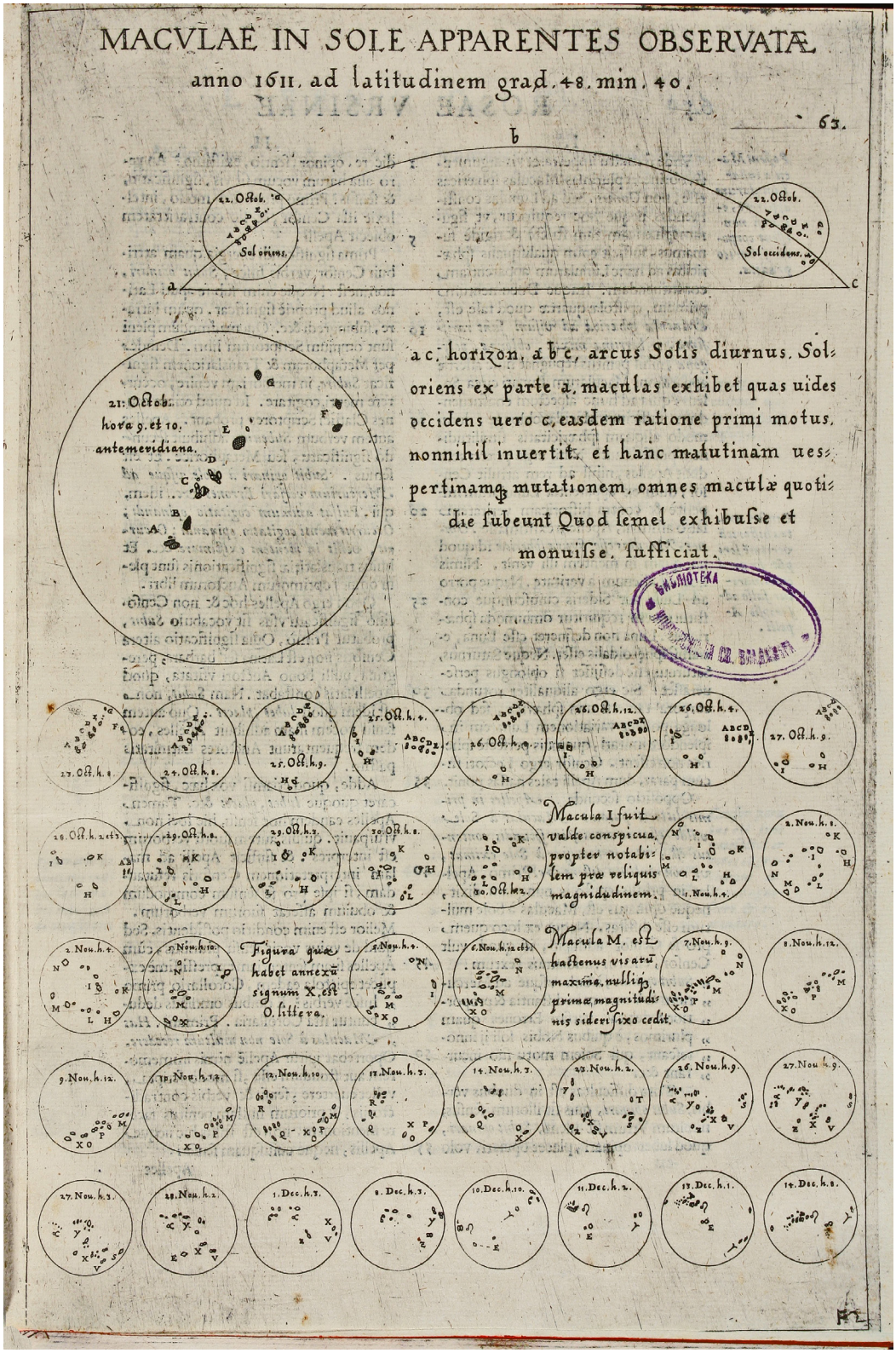

Рис. 7. Схематичне зображення плям на Сонці. Шейнер Х. “Rosa Ursina”(Браччіано, 1626–30).

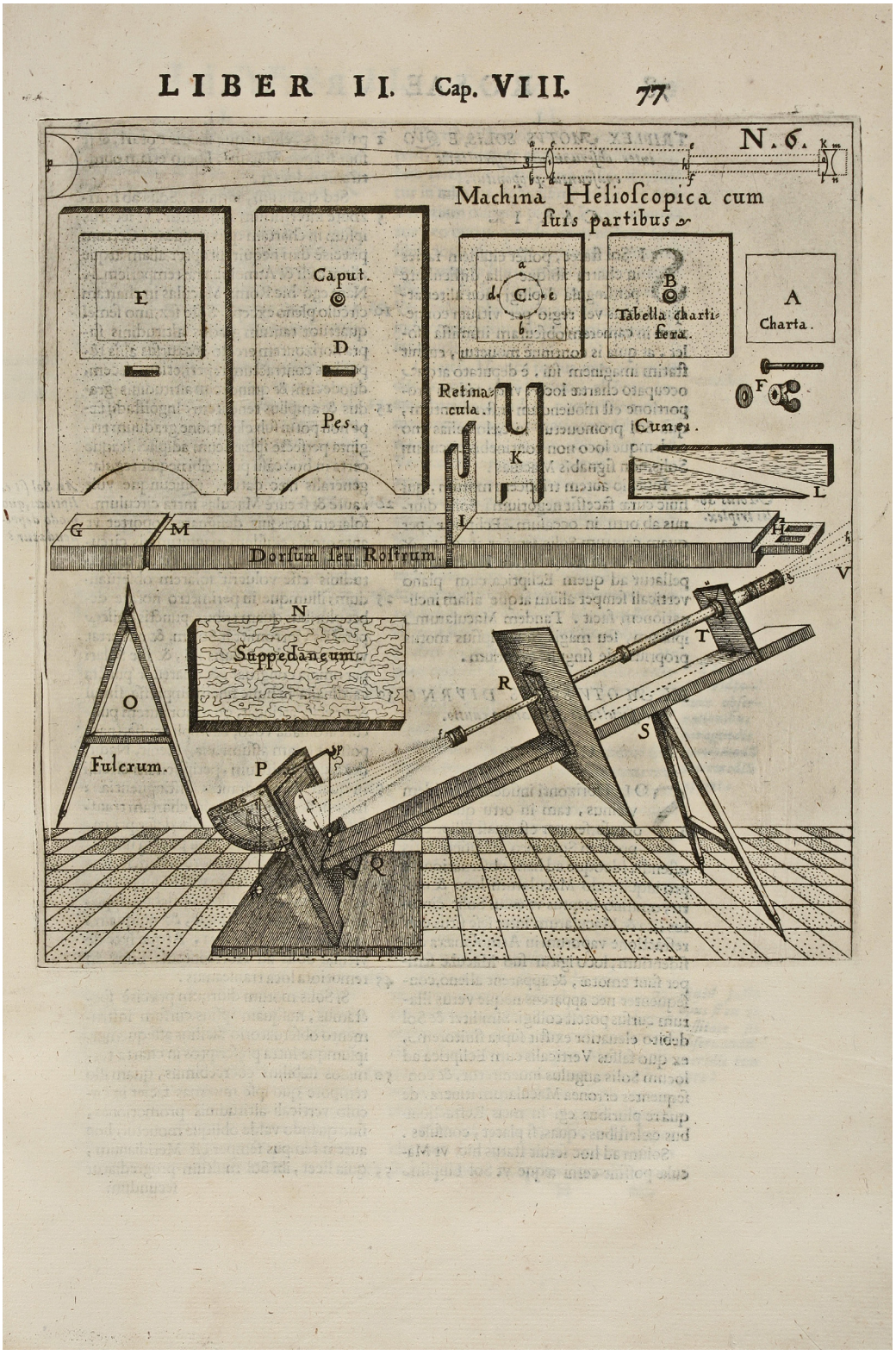

Рис. 8. Зображення складових геліоскопа. Шейнер Х. "Rosa Ursina"(Браччіано, 1626–30).

си в основному представлені у тематичному розділі каталогу “Philosophi”, оскільки в ті часи астрономія вивчалася в рамках філософії. Опис одного стародруку подано у розділі видань італійською мовою. У бібліографічних описах примірників вказується ім’я автора, назва твору у скороченому вигляді, місце видання і рік.

В інвентарі бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму, укладеному 1783 р., занотовано 1833 томи. Шість видань, пов’язаних з астрономією, внесено до тематичних розділів “Mathematici” та „Philisophi”. Вони становлять бл. 0,3% від вказаної кількості одиниць зберігання. У цьому документі у переважній більшості бібліографічних описів імена авторів не вказано, не зазначено місце друкування і рік. Назви видань подаються у скороченій, видозміненій формі, що надзвичайно ускладнює їхню атрибуцію. Інвентар було укладено через 10 років після касації Товариства Ісусового. Його укладачем був Едмунд Попель-Брошновський (1746–1803), префект Луцької школи Едукаційної комісії[11]. Він подає картину тієї частини фонду колегіумної книгозбірні, яка залишалася в стінах будинку Колегіуму після його закриття. Стосовно луцької колегіумної книгозбірні теж треба наголосити, що впродовж свого функціонування вона зазнавала серйозних втрат. Під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. книгозбірня була евакуйована єзуїтами до Торуня. Там у 1656 р. вона разом із бібліотекою торунських єзуїтів була пограбована радником шведського короля Карла X Густава Шерингом Розенганом (Schering Rosenhane) і вивезена до Швеції. Апріорі після втрати основного бібліотечного фонду Луцький колегіум мусив сформувати нову книгозбірню. Неодноразово за свою історію бібліотека страждала від пожеж, які часто траплялися у Луцьку і наносили великі збитки і шкоду місту. Бібліотека Луцького колегіуму постраждала і від пожеж 1803 і 1845 рр. Після пожежі 1845 р. книжки, що вціліли, влилися у фонд бібліотеки Луцької капітули[12].

У систематичному каталозі книг фундаментальної бібліотеки Волинської духовної православної семінарії, до фондів якої влилися стародруки книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму, книжки астрономічної тематики, які мали у своєму розпорядженні острозькі єзуїти, описані у розділі сьомому – “Фізико-математчні науки”. Необхідно відмітити, що до сьогодні не збереглися рукописні каталоги чи інвентарі бібліотеки часів функціонування Острозького колегіуму. Рукописний каталог семінарської бібліотеки укладався наприкінці XIX ст. і не віддзеркалює первинну систематизацію фонду єзуїтської книгозбірні. Бібліографічні описи у семінарському каталозі зроблені ретельно: вказується ім’я автора, скорочена назва книжки, формат, місце і рік видання. Укладач нотував, з якої бібліотеки походить примірник, беручи ці відомості, очевидно, з провенієнцій. За бібліографічними описами обох томів каталогу вдалося вичленити 1168 од. зб., які походять з Острозької книгозбірні, з них 15 стосуються астрономічної тематики і складають бл. 1,8 % від виведеної цифри фонду.

Виявлення стародруків Луцького тринітарського та Любарського домініканського монастирів і Кременецького монастиря отців реформатів, пов’язаних з астрономією, проходило шляхом перегляду фондів de visu та атрибуції провенієнцій.

У фондах монастирських бібліотек знаходилися видання праць відомого датського астронома Тихо Браге (Brahe; 1546–1601). У книгозбірні Острозького єзуїтського колегіуму були представлені такі його праці: “Epistolarum astronomicarum libri” (Uraninburgi, 1596)[13] та “Astronomiae instauratae progymnasmata…” (Pragae, 1610)[14]. Примірник празького видання 1610 р. нині зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (шифр: In. 655) і на титульному ар-

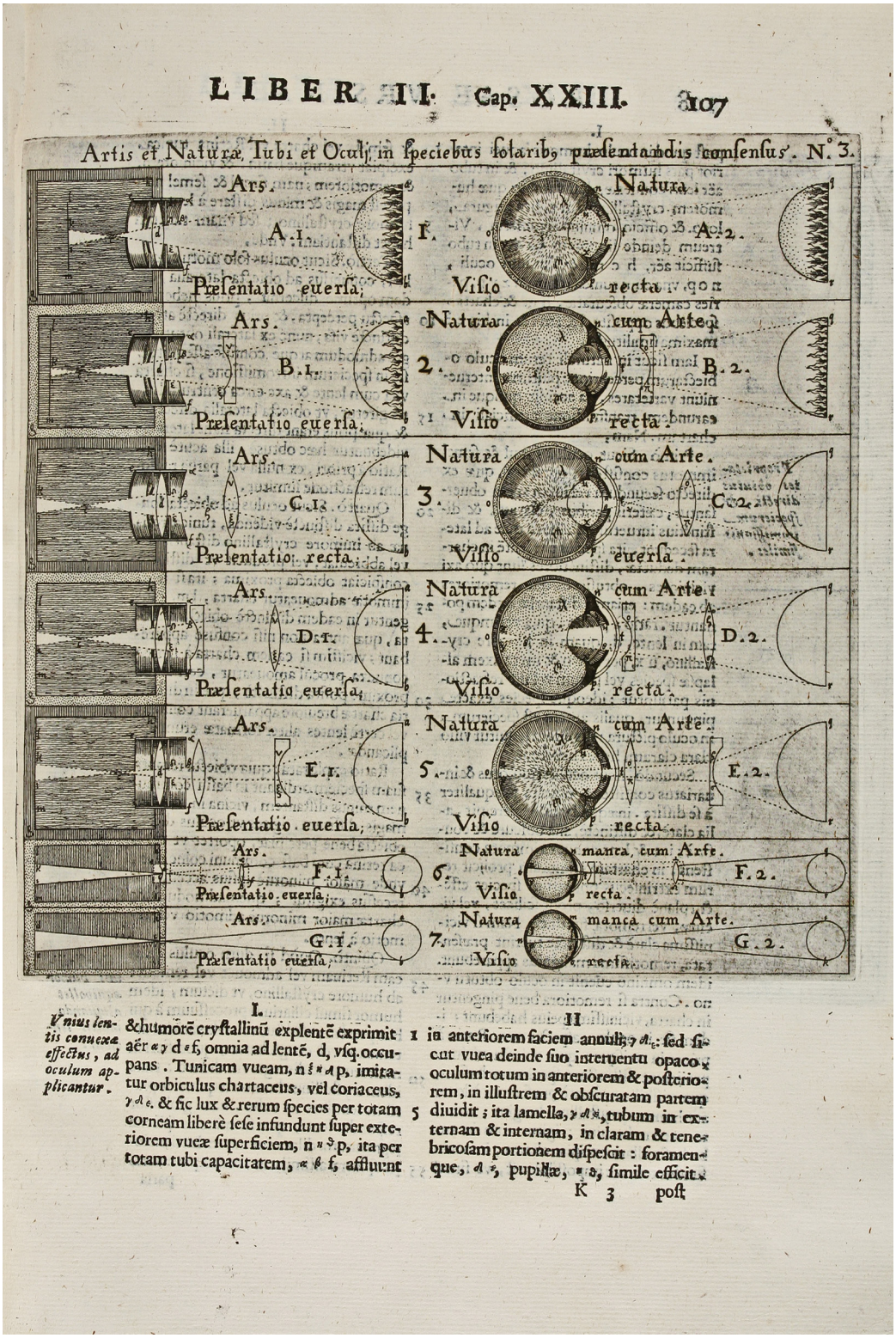

Рис. 9. Схема особливостей спостереження за Сонцем підзорною трубою та оком. Шейнер Х. “Rosa Ursina”(Браччіано, 1626–30), с. 123.

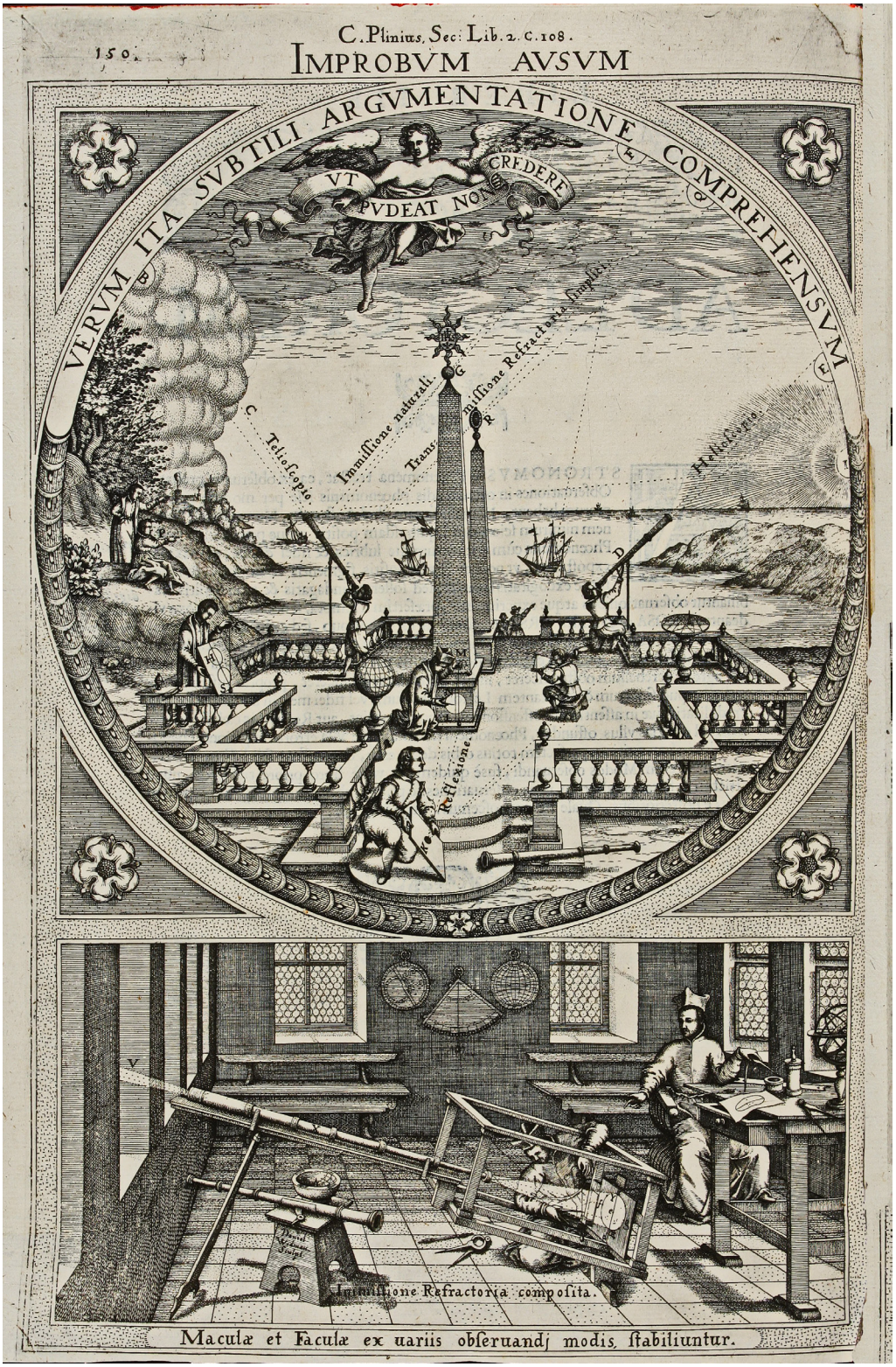

Рис. 10. Різні методи спостереження плям і факелів на Сонці. Шейнер Х. "Rosa Ursina"(Браччіано, 1626–30), с. 150. Гравер Даніель Відман (Widman).

куші має провенієнцію, яка засвідчує його приналежність у минулому Острозькому єзуїтському колегіуму: „Collegii Ostrogiensis Soc. Jesu. 1640”. У книгозбірні Бердичівського монастиря босих кармелітів знаходилося падуанське видання “Ephemerides Astronomicae…” (Pataviae, 1648)[15]. Тихо Браге – яскрава постать в астрономічній науці: засновник обсерваторії Ураніборг поблизу Копенгагена, де під його керівництвом виготовлялися прилади для астрономічних спостережень. Він довів, що комети і нові зорі є небесними тілами, виявив дві нерівності у русі Місяця. Використовуючи результати багаторічних спостережень Т. Браге, його учень Йоганн Кеплер (1571–1630) сформулював закони руху планет. При цьому Т. Браге не визнавав геліоцентричної теорії системи Всесвіту. Треба відзначити, що видання “Epistolarum astronomicarum libri” (Uraninburgi, 1596) у XIX ст. входило до переліку бібліофільських видань[16].

У бібліотеці Луцького єзуїтського колегіуму було видання праці творця геліоцентричної системи Всесвіту, польського астронома Миколая Коперника (1473–1543) “De revolutionibus orbium coelestium” (S. l., s. a.)[17], місце і рік видання в інвентарі не вказані. Перше видання названої праці польського астронома побачило світ у Нюрнберзі 1543 р., друге – у Базелі 1566 р., третє – в Амстердамі 1617 р. Окрім того, у Луцькому колегіумі знаходилася праця польського єзуїта Войтеха Тилковського (1624–1695) „Philosophia curiosa” (Olivae, 1680)[18], третя частина якої була присвячена математиці й астрономії, зокрема тут йшла мова про метеорити та комети. В. Тилковський був автором низки творів в галузі теології, філософії та природничих наук. Він обіймав посади професора моральної теології, філософії, математики, гебрайської мови у єзуїтських колегіумах у Браневі, Варшаві, Вільні, Плоцьку[19].

У луцькій книгозбірні знаходилося видання найвідомішої праці італійського математика і астронома Джовані Падовані (Padovani, Paduani; бл. 1512–) „De compositione et usu multiformium horologiorum solarium ad omnes totius orbis regiones…” (Венеція, 1582) про конструювання та використання сонячних годинників[20]. Її перше видання побачило світ у Венеції 1570 р.

Луцькі отці єзуїти у своїй бібліотеці мали примірник прижиттєвого вюрцбурзького видання відомої праці німецького математика і фізика, члена Товариства Ісусового Каспара Шотта (Schott; 1608–1666) “Magiae universalis naturae et artis” (Вюрцбург, 1657). Десята книга першої частини “Magiae universalis naturae et artis” присвячена будові, використанню та незвичайним функціям телескопа й мікроскопа і має такий заголовок: “De magia telescopica sive de fabrica, usu et effectu prodigioso telescopii, et microscopii”. Провенієнції примірника засвідчують, що книжка була подарована колегіумній бібліотеці луцьким кафедральним офіціалом Франтішком Кобельським. Згодом вона потрапила до родової бібліотеки волинського шляхетського роду Мікошевських герба Домброва. Тепер стародрук зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ (далі – ВІК), у фонді «Родова бібліотека шляхетського роду Мікошевських герба Домброва» (Шифр: Mik. 94).

У цій же бібліотеці зберігався примірник прижиттєвого видання відомої свого часу праці угорського єзуїта Мартина Шент-Івані (Szent-Jvany; 1633–1705) „Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea” (Трнава, 1691) про досягнення різних галузей науки. У розділі “Curiosa miscelanea” названої книги кілька параграфів були присвячені астрономії, а саме: у § XXII “Novorum Planetarum detection” мова йшла про опис нових планет, у § XXIII “Solis macularum, et facualrum deprehensio” – про відкриття плям і факелів на Сонці, у § XXIV “Montium et Valium, Specuum, ac

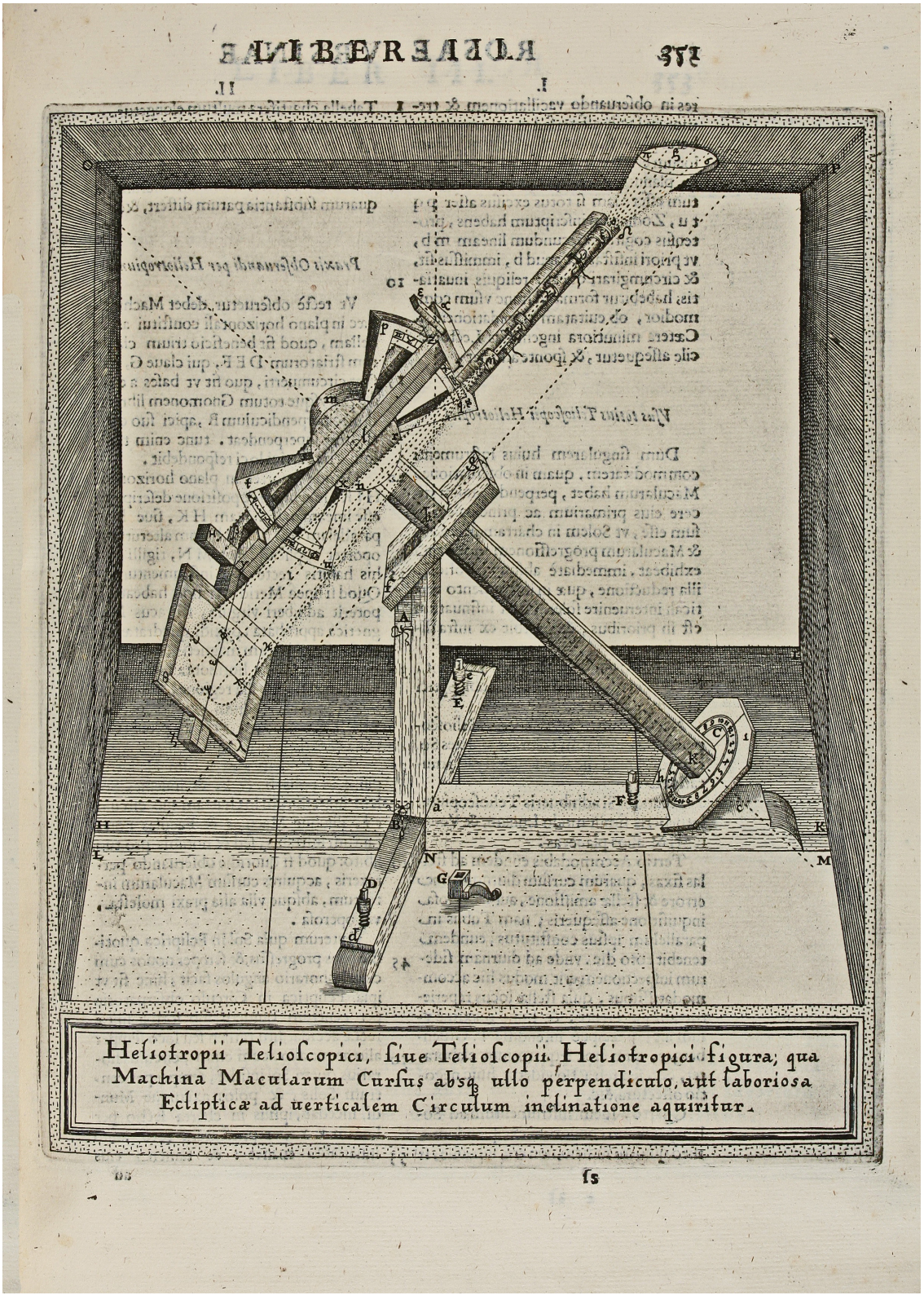

Рис. 11. Зображення геліоскопічного телескопу. Шейнер Х. “Rosa Ursina”(Браччіано, 1626–30), с. 351.

Lacuum Lunae, detectio" – про гори, западини, гроти й озера на Місяці. Тепер цей примірник зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, у фонді «Родова бібліотека шляхетського роду Мікошевських герба Домброва» (Шифр: Mik. 115).

У книгозбірнях острозьких отців єзуїтів[21] та кременецьких отців реформатів зберігалися примірники видання відомої праці німецького астронома, фізика і математики, члена Товариства Ісуса Христофора Шейнера (Scheiner, 1575–1650) "Rosa ursina" (Браччіано, 1626–30). Автор був професором математики і гебрайської мови в університетах Фрейбурга та Інгольштадта, згодом ректором єзуїтського колегіуму в Нейсі (Силезія). Він, незалежно від Г. Галілея (1564–1642) та Й. Фабриціуса (1587–1615), відкрив плями та факели на Сонці. Він визначив період обертання Сонця і нахил вісі його обертання до площини екліптики, склав карту Місяця, винайшов два креслярські інструменти: прилад для креслення конічних перерізів і пантограф – прилад для виготовлення копій креслень, планів, карт із зміною масштабу. Х. Шейнер видозмінив телескоп, пристосувавши його для спостереження Сонця – геліоскоп, та для спостереження земних предметів – «земний телескоп». З приводу походження плям на Сонці Х. Шейнер розпочав наукову полеміку з Г. Галілеєм, яка тривала не один рік. "Rosa ursine" присвячена спостереженням плям на Сонці і є найголовнішим твором Х. Шейнера, яка віддзеркалює полеміку автора з Г. Галілеєм. Впродовж наукової діяльності Х. Шейнер змінював свою думку про походження сонячних плям. Спочатку він пояснював їх походження темними тілами, які обертаються навколо зірки. Згодом він пристав до думки, що плями – це западини на сонячній поверхні.

Видання багато ілюстроване кресленнями і планами, які демонструють розміщення плям на Сонці впродовж року, гравюрами із зображеннями телескопа і геліоскопа. Загалом стародрук має бл. 169 ілюстрацій. Вже у XIX ст. це видання відносили до рангу бібліографічних раритетів. Воно фігурує у бібліографічному довіднику Ж. Брюне[22]. Примірник із кременецької бібліотеки зберігається тепер у фонді Державного педагогічного музею у Києві. Він має на титульному аркуші такий напис: "Conventus Cremenecensis P[atrum] Refor/matoru[m], eleemosyna C[onve]ntu […]parae / 1762" («Кременецького монастиря отців реформатів, на пожертвування монастиря … 1762 р.»). А на його звороті стоїть штемпель бібліотеки Житомирського обласного краєзнавчого музею з написом «Бібліотека // Обласн. н./д. краєзнавчий //МУЗЕЙ // в м. Житомирі // № 64736». Як повідомляє напис, твір Х. Шейнера було придбано 1762 р. на кошти, пожертвувані монастирю.

В Острозькому колегіумі зберігалося видання праці англійського астронома і математика Йоана де Сакробоска (Johannes de Sacrobosco, John of Hollywood; бл. 1195 – бл. 1256) „Introductionum compendiosum in tractatum sphere materialii" (Страсбург, 1518)[23]. Нині цей примірник з рукописною провенієнцією „Coll[egii] Ostr[ogiensis] Soc[ietatis] Jesu" зберігється у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (шифр: Pal.135). Ця праця Й. Сакробоска була посібником для вивчення геоцентричної системи Всесвіту Клавдія Птолемея (бл. 100 – бл. 170), якою користувалися в університетах Європи. Сам автор викладав у Сорбоні. Найвідомішою його працею є „De sphera mundi", яка вперше була видана у Феррарі 1472 р. і до кінця XVII ст. витримала понад 50 перевидань різними європейськими мовами. В інвентарі луцької єзуїтського бібліотеки фігурує лаконічний бібліографічний запис: "Sphera mundi"[24]. Цілком можливо, що в такій формі була занотована названа праця англійського вченого.

Острозькі єзуїти мали у фонді своєї бібліотеки видання найвідомішої праці німецького механіка і астронома Петера Апіана (Арі-

Рис. 12. Титульний аркуш видання праці С. Любенецького "Theatrum cometici" (Амстердам, 1667). Гравери М. Шейц (M. Shceits) та С. Стопендааль (Sebast. Stopendaal).

Рис. 13. Гравюра, на якій зображено спостереження комет автором книги у Гамбурзі 16 липня 1665 р. С. Любенецький. "Theatrum cometici" (Амстердам, 1667), № 2. Гравер Б. Стоопендаель (B. Stoopendael).

anus, Benewitz; 1495–1552) „Cosmographia" (Антверпен, 1564)[25]. Перше видання цієї праці було опубліковано у Ландсгуті 1524 р. У „Cosmographia" автор пропонував проводити визначення географічної довготи шляхом вимірювання віддалі між Місяцем та нерухомими зірками. Він вперше відмітив, що хвости комет були звернені у бік, протилежний Сонцю. П. Апіан був винахідником математичних та астрономічних приладів і описав деякі з них. На його честь один із місячних кратерів названо кратером Апіана.

У фонді бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму зберігався примірник прижиттєвого видання твору швейцарського математика і астронома, члена Товариства Ісусового Пауля Гульдина (Guldin; 1577–1643) „De centro gravitatis trium specierum quantitatis continuae, liber primus de centri gravitatis inventione" (Відень, 1635)[26] про силу гравітації. П. Гульдин є автором доведення двох теорем, які носять назву теореми Паппа-Гульдина. Ці теореми про тіла, обертання яких пов'язують їхні площу і об'єм із довжиною окружності, яку описують їхні центроїди. Вважається, що сформулював згадані теореми Папп Олександрійський (III ст. н. е.), а доведення їх належить П. Гульдину.

Рис. 14. Карта зоряного неба з локалізацією комети, яку спостерігали над Інгольштадтом 18 грудня 1664 р. С. Любенецький. "Theatrum cometici" (Амстердам, 1667), № VI. Гравер Г. Герріц (G. Gerrits).

В острозьких єзуїтів був примірник видання твору давньоримського поета і астролога Марка Манілія (1 ст. н. е.) „Astronomicon" (Париж, 1679)[27]. Праця М. Манілія, написана у віршованій формі, вважається однією з перших книг з астрології. „Astronomicon" був дуже популярним твором у добу Античності. Його популярність не зменшилася і у XV ст. В інкунабульний період книгодрукування (друга половина XV ст.) він видавався шість разів. Такою кількістю видань в той час відзначалися праці найславетніших учених і найвідоміші тексти[28]. Перше друковане видання „Astronomicon"у побачило світ у Нюрнберзі 1472 р. На честь автора названо один із кратерів Місяця.

Цікавим фактом є наявність у фонді колегіумної бібліотеки примірника видання астрологічної праці члена Домініканського ордену, філософа, поета, лікаря і астролога Томазо Кампанелли (1568–1639) „Astrologicorum libri VI" (Ліон, 1629)[29].

У бібліотеці Бердичівського монастиря босих кармелітів також зберігалися видання, пов'язані з астрономічною тематикою: видання праці французького філософа-матеріаліста, відомого своїми дослідженнями в галузі астрономії, математики й механіки П'єра Гассенді (Gassendi; 1592–1655) "Institutio astronomica juxta hypotheses tam veterum quam Copernici et Tychonis, dictata … a Petro Gassendo" (Гаага, 1656)[30], твір теолога Мартіна Борхауза (Borrhaus; 1499–1564) "In cosmographiae elementa commentatio astronomica geografica libellus" (Базель, 1555)[31], пов'язаний з астрономічною географією.

Рис. 15. Зображення комети, яка спостерігалася над Ґданськом 6 квітня 1665 р. С. Любенецький. "Theatrum cometici" (Амстердам, 1667), № 24. Гравер G. Gerardi.

У монастирській книгозбірні були примірники двох видань однієї з найвідоміших праць німецького математики, астронома, астролога, священика Йоганна Штофлера (Stoeffler, Stöffler; 1452–1531) "Elucidatio fabrica astrolabii" (Париж, 1585)[32], (Кельн, 1594)[33], виданих у Парижі та Кельні. Йоганн Штофлер був творцем астрономічних інструментів, очолював кафедру математики й астрономії Тюбінгенського університету. Названа праця, яка є керівництвом до виготовлення та використання астролябії, до 1620 р. витримала 16 видань. Її перше видання побачило світ 1513 р. в друкарні Опенгейма.

У Бердичівському монастирі було видання праці французького математика, астролога і астронома Жана Баптисти Моріна (лат. Morinus; 1583–1656) „Astrologia gallica in 26 libros" (Гаага, 1661)[34], видана в одному томі обсягом 850 сторінок. Ж. Б. Морін працював разом з П'єром Гассенді, проводячи з ним астрономічні спостереження. Але відомий він найбільше як астролог своєю працею „Astrologia gallica", яка була надрукована вже після його смерті. Ж. Б. Морін був опонентом Г. Галілея і прихильником геоцентричної будови Всесвіту.

У бердичівській книгозбірні за рукописним каталогом значиться праця голландського вченого, доктора медицини, автора праць з астрономії Адріана Метіуса (Metius; 1571–1635) "Primum mobile astronomice, sciografice, geometrice et hydrographice nova methodo explicatum" у чотирьох частинах в одному томі, видана в Амстердамі у відомій друкарні Я. Янсоніуса (Амстердам, 1631)[35].

У книгозбірні острозьких єзуїтів теж було це видання праці А. Метіуса. Тільки в рукописному каталозі Волинської духовної семінарії воно займає дві позиції: спочатку йде бібліографічний опис 2–4 частин видання, а потім – першої частини. Причиною цього могло бути те, що примірник видання фізично розпався на дві нерівні частини, фігурував як дві одиниці зберігання і на нього у XIX ст. було зроблено два бібліографічні описи[36]. Цікавим, на нашу думку, є факт, що на середину XIX ст. це видання вже мало статус бібліофільського[37].

До слова, варто відзначити, що у бібліотеці картезіанського монастиря у Березі Картузькій, який певний час входив до Луцької діецезії, було видання іншої праці Адріана Метіуса – "Institutiones astronomicae, et geographicae" (1614). Нині цей примірник зберігається у фондах Бібліотеки Народової (Варшава; шифр: BN XVII.3.19395, BN XVII.3.19396)[38].

Серед стародруків книгозбірні Луцько-

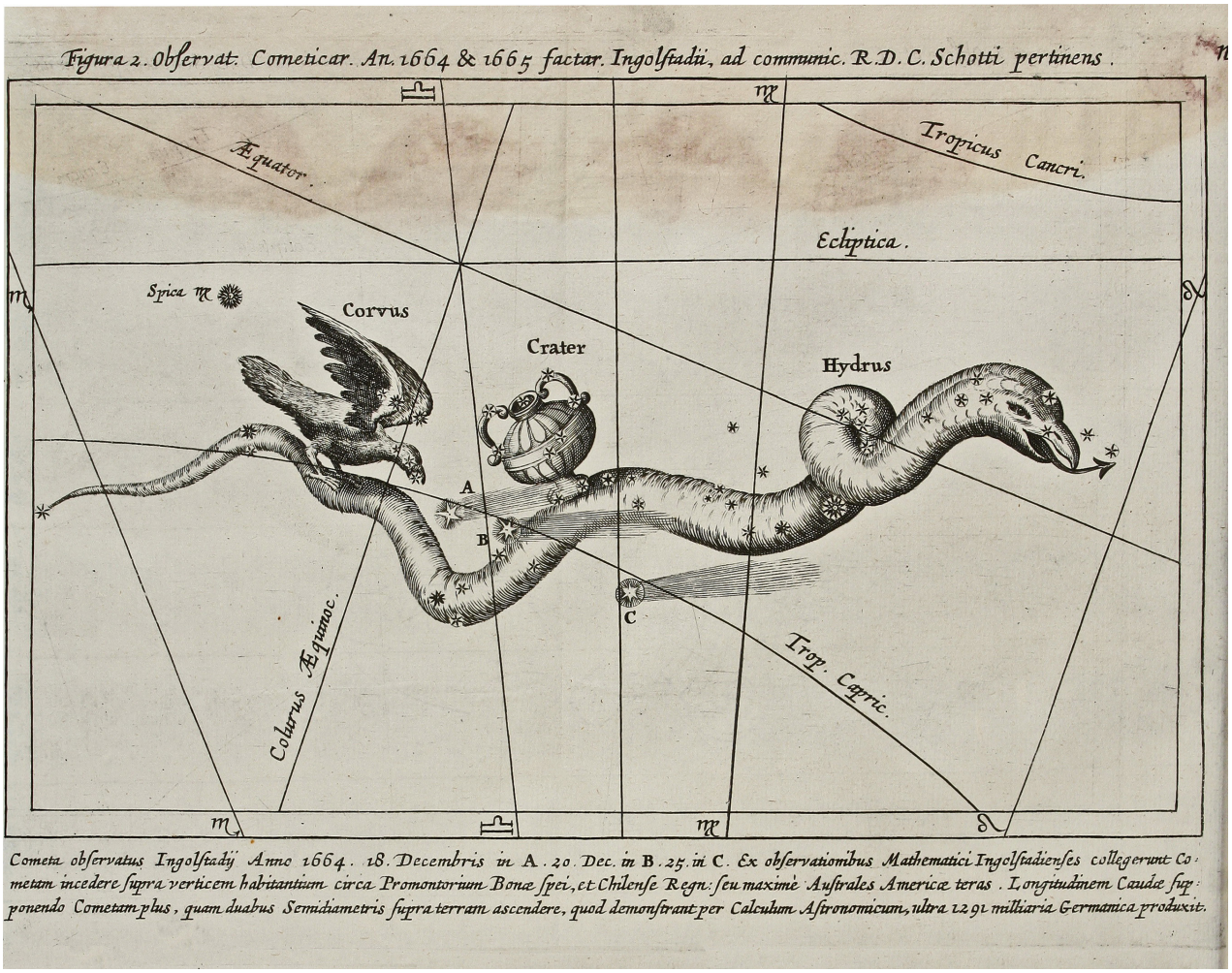

Рис. 16.Зображення зоряного неба з локалізацією комет, які спостерігалися над Інгольштадтом у 1664 р. та 1665 р. С. Любенецький. "Theatrum cometici" (Амстердам, 1667), № 32.

го тринітарського монастиря, які тепер зберігаються в НБУВ, виявлено тільки одну книжку, пов'язану з астрономічними знаннями. Це – твір єзуїта Войтеха Бистжоновського (1699–1782) „Informacja matematyczna" (Люблін, 1743; НБУВ, ВІК: шифр Armar 13/61). Книжка має розділи, пов'язані з астрономічною тематикою: „Informacya astronomiczna. O niebieskich luminarzach, y ich niebiosach" та „Praktyka astronomiczna". В „Informacyi astronomiczney" вміщено відомості про Сонце, зірки і планети. У „Praktyce astronomiczney" оповідається, наприклад, про те, як визначати фази Місяця та його положення на кожен день року. Автор торкається астрономічної тематики і в інших розділах свого твору. У розділі „Informacya chronograficzna o kalendarzu" приділено увагу астрономічному часу, сонячному астрономічному часу, вадам старого календаря. У розділі „Praktyka chronograficzna o kalendarzu" подається, наприклад, спосіб вирахування рухомих і нерухомих церковних свят, а в розділі „Informacya astrologiczna o prognostykach" є відомості про астрологічні прогностики. Примірники цього видання були у фондах книгозбірень Луцького єзуїтського колегіуму[39] та Бердичівського кармелітанського монастиря[40]. В. Бистжоновський

Рис. 17. Зображення зоряного неба і комет, які спострегігалися над Гамбургом 9 квітня 1665 р. С. Любенецький. "Theatrum cometici" (Амстердам, 1667), № 52. Гравер Я. Веенхузен (I. Veenhuysen).

був професором риторики і математики у єзуїтських колегіумах, посідав посаду ректора колегіумів у Познані (1745–52), Львові (1752–55), Любліні (1756–60, 1764–67), Ярославі (1760–64). У 1767–70 рр. обіймав посаду провінціала Малопольської провінції Товариства Ісусового. Він пропагував опанування знань природничих і технічних наук[41].

У бібліотеці Любарського домініканського монастиря зберігався примірник прижиттєвого видання праці польського астронома, історика, письменника аріанського віросповідання Станіслава Любенецького герба Роля (1623–1675) "Theatrum cometicum" (Амстердам, 1668), присвяченої спостереженню та дослідженню комет. Названий стародрук вважається найбільшою працею XVII століття про комети. Він вміщує опис бл. 600 комет і нині залишається джерелом цінної наукової інформації про них. Ім'я автора цієї астрономічної праці увічнено у назві одного з кратерів Місяця. Наступне видання праці С. Любенецького побачило світ у Лейдені 1681 р. Амстердамське видання „Theatrum cometicum" має формат у 2º, його обсяг складає понад 1500 сторінок, ілюстроване 86 гравюрами, на яких зображено положення комет на картах зоряного неба. Примірник домініканського монастиря нині зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі – ВСРВ: шифр Ін. 1242) і має провенієнції, які ілюструють його побутування у минулому. На форзаці стародрука знаходиться гербовий гравійований екслібрис-наліпка князя Антонія Любомирського: герб Женява і напис "Antonius Lubomirski SR / IMP: Princeps / 1735", напис „Conventus Lubarensis Ord[ini]s Pat[rum] P[raedicatorum]" і наліпка з шрифтовим екслібрисом монастирської бібліотеки "Ex Biblioteca Conventus Lubarensis Ordinis Praedicatorum. 1808". Книжка від початку була власністю коронного мечника, казимирівського та барського старости А. Любомирського (†1761)[42]. Князь мав у своєму маєтку в Полонному бібліотеку, яка налічувала бл. 3000 томів[43]. Згодом книжка потрапила до фондів монастирської книгозбірні, можливо була подарована отцям домініканам князем, а можливо його рідним братом Франтішком Фердинандом Любомирським († 1774), який відбудував Любарський домініканський монастир, зруйнований під час Національно-ви-

звольної війни 1648–1657 рр., і був доброчинцем цього монастиря.

Викладений матеріал вводить у науковий обіг фактографічні дані про стародруки з астрономії, які знаходилися у фондах бібліотек католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської діецезії. Він може бути додатковою інформацією для визначення ролі виявлених видань як спеціальної групи джерел для історії астрономічної науки.

---

[1]*Петро Канизій, св. (Pietre de Hondt, лат. Canisius; 1521–1597) – член Товариства Ісусового, нідерландський церковний діяч епохи Контрреформації, канонізований Католицькою церквою 1925 р., долучений до рангу Вчителів Церкви.*

[2]*Фундаторами Луцького єзуїтського колегіуму вважаються луцькі біскупи Мартин Шишковський (біскупську кафедру обіймав у 1604–1607 рр.) та Павло Волуцький (біскупську кафедру обіймав у 1608–1616 рр.). Осідок Товариства Ісусового у Луцьку спочатку функціонував як місійний дім (1604-1608), згодом – як колегіум (1608–1773).*

[3]*Острозький єзуїтський колегіум був заснований кн. Анною Алоїзою Острозькою (1603–1654) у 1624 р. Проіснував до 1773 р.*

[4]*Бердичівський монастир Ордену босих кармелітів (лат.: Fratres Discalceati Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo) був заснований київським воєводою Янушем Тишкевичем герба Леліва († 1649) 1630 р. Проіснував до 1866 р.*

[5]*Луцький монастир Ордену босих братів небесної найсвятішої Трійці від викупу бранців (у скороченій формі – тринітаріїв; лат.: Ordo Discalceatorum Coelestis Sanctissimae Ttrinitatis de Redemptione Captivorum) був заснований брацлавським скарбником Павлом Майковським у 1717–18 р. Проіснував до 1850 р.*

[6]*Монастир Ордену домініканців (лат.: Ordo Praedicatorum) у Любарі (нині райцентр Житомирської обл.) був заснований 1630 р. руським воєводою, згодом воєводою краківським, кн. Станіславом Любомирським герба Женява (1583–1649). Проіснував до 1832 р.*

[7]*Кременецький монастир отців реформатів, гілки Ордену братів менших (лат.: Ordo Fratrum Minorum Reformatorum) був заснований на кошти удови краківського каштеляна Януша Антонія Вишневецького Теофіли Вишневецької з Лещинських герба Венява (1680–1757) у 40-х роках XVIII ст. Після пожежі кошти на муровані будівлі монастиря виділив 1760 р. познанський воєвода Станіслав Потоцький герба Пилява. Проіснував до 1806/07 р.*

[8]*Mokson J. Mathematicks made Easie: Or a Mathematical Dictionary, explaining the terms of art, and difficult phrases used in Arithmetick, Geometry, Astronomy, Astrology, and other Mathematical Sciences… – London, 1679. – P. 11: "Astronomy, (The Law of the Stars; Gr. From Aster a Star; and Nomos, a Law, or Rule). A Science that teacheth us the affections and motions of the Planets and Celestial Bodies for any time past, present, or to come".*

[9]*Index librorum prohibitorum. – Pragae, 1726. – P. 281.*

[10]*Ibid. – P. 215.*

[11]*Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995 / oprac. L. Grzebień. – Kraków, 2004. – S. 69.*

[12]*Chwalewik Ed. Zbiory polskie. – Warszawa; Kraków, 1926. – T. 1. – S. 443–444.*

[13]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, арк. 109 зв., № 2968.*

[14]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, арк. 109 зв., № 2969.*

[15]*ІР НБУВ, ф. 1 спр. 6413, с. 82, № 64.*

[16]*Brunet J.-C. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. – 5 ed. – Paris, 1860. – T. 1. – Col. 1199.*

[17]*ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 33 зв.*

[18]*ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 34.*

[19]*Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995 / oprac. L. Grzebień. – Kraków, 2004. – S. 706.*

[20]*ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 33 зв.*

[21]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, арк. 111, № 2981.*

[22]*Brunet J.-C. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. – 5 ed. – Paris, 1864. – T. 5. – Col. 194.*

[23]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, арк. 109, № 2960.*

[24]*ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 33 зв.*

[25]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, арк. 109, № 2963.*

[26]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, арк. 111 зв., № 2985.*

[27]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, арк. 112, № 2991.*

[28]*Шамин А. Н., Шамин П. А. Классификация инкунабулов естественнонаучного содержания (К истории научной книги) // Книга. Исследования и материалы. – Москва, 2003. – Сб. 81. – С. 117.*

[29]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, арк. 112 зв., № 2995.*

[30]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 81, № 21.*

[31]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 78, № 23.*

[32]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 78, № 38.*

[33]*ІР НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 79, № 44.*

[34]ІР НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 83, № 12.
[35]ІР НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 81, № 14. Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs. – Paris, 1932. – T. 113. – Col. 526.
[36]ІР НБУВ, ф. 1, спр. 4726, арк. 111, № 2979, № 2980.
[37]Brunet J.-C. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. – 5 ed. – Paris, 1862. – T. 3. – Col. 1678.
[38]Nierzwicki K. Księgozbiór kartuskiego klasztoru „Sanctae Crucis prope Beresam" w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie // Acta Universitatis N. Copernici. Bibliologia. Nauki hum.-społ., z. 340. – Toruń, 2000. – S. 89.
[39]ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 33 зв.
[40]ІР НБУВ, ф. 1, спр. 6413, с. 81, № 1.
[41]Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995 / oprac. L. Grzebień. – Kraków, 2004. – S. 82.
[42]Bartoszewicz J. Tablice historyczne: Miecznikowie koronni i litewscy // Biblioteka Warszawska. – 1865. – T. 2. – S. 516.
[43]Gruczyński S. J. O księgozbiorach i znakach bibliotecznych książąt Lubomirskich w XVIII wieku // Roczniki Biblioteczne. – Wrocław-Warszawa, 1965. – R. 9, z. 1-2. – S. 6.